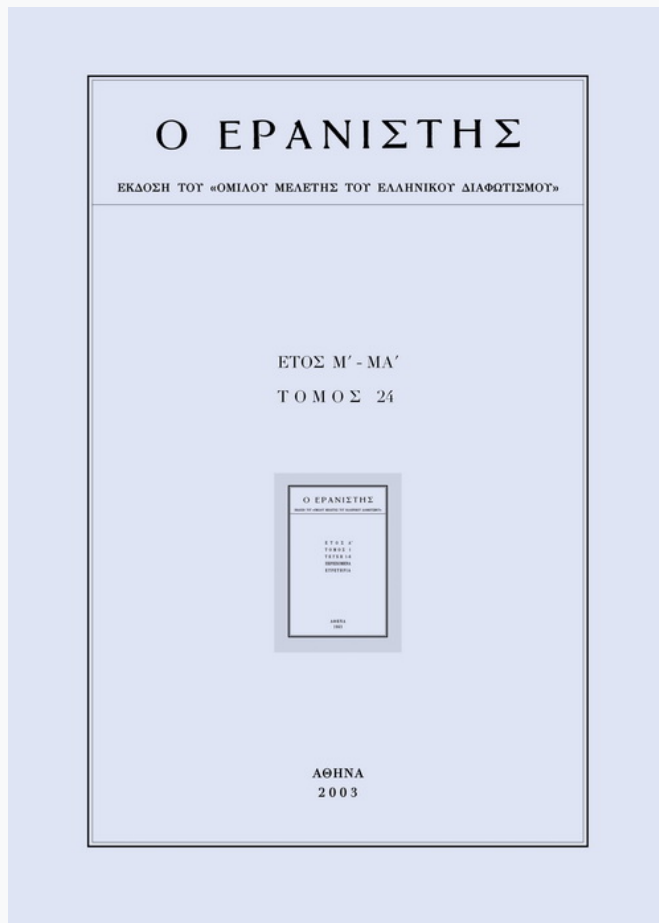

The Gleaner

Vol 24 (2003)

Ο Καταρτζής και οι "Questions sur l'Encyclopédie" του Βολταίρου

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.8](https://doi.org/10.12681/er.8)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2003). Ο Καταρτζής και οι "Questions sur l'Encyclopédie" του Βολταίρου. *The Gleaner*, 24, 105–110. <https://doi.org/10.12681/er.8>

Ο ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ
ΚΑΙ ΟΙ QUESTIONS SUR L'ENCYCLOPÉDIE
ΤΟΥ ΒΟΛΤΑΙΡΟΥ

I

ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ἔτρεφε καὶ τὴν ἰδέα πού εἶχε ὁ Καταρτζῆς γιὰ τὸν Βολταῖρο μποροῦμε νὰ τὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ ὅσα ἔγραψε στὸ δοκίμιό του «Συμβουλὴ στοὺς νέους». Οἱ ἀναφορὲς του εἶναι πάντα ἀπαξιωτικὲς καὶ γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ἔργο του: δὲν συγκρίνεται ὡς σατιρικός μὲ τὸν Λουκιανό, δὲν εἶναι νοῦς ἐπιστημονικός καί, μολονότι κατακρίνει τὴ δεισιδαιμονία, ὁ ἴδιος ἔχει γίνεи δεισιδαίμων τῆς ἀσέβειας. Ἴδου καὶ τὰ σχετικὰ χωρία: «δὲν ἀλλάζω μὲ τὸ Βολταῖρ τὸ Λουκιανό στὴν εὐφυΐα, στὴν εὐροια, στὸ γεννητικό, τὰ ὅποια ὄντας συντροφιασμένα μὲ τῆς χάρες πῶχ' ἢ ἑλληνικὴ εὐφράδεια στὸ κοντύλι του, ἀποκρύπτουν βέβαια' ἐκεῖνον καὶ τὸν ἐλέγχουν κακόζηλο μιμητὴ του καὶ πυγμαῖο κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν γίγαντα στῆς φλυαρίαις, τοὺς τευθασμούς, τὸ κωμωδικό... ἄλλωστε ὁ Βολταῖρ δὲν ἦταν κανένας ἐπιστημονικός: καὶ στὴ Μεθοδικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα πού οἱ ἄριστοι σὲ κάθε μάθηση ἔγραψαν, κ' ὅπου κ' αὐτὸς κριτικάρωντας τὴν πρώτη λέγει νὰ μὴν εἶναι τὰ κεφάλαιά της ὅλα γραμμέν' ἀπὸ ἄριστους, δὲν τόλμησε νὰ γράψῃ σὲ καμμιά ἐπιστῆμη μεγάλη παρὰ κάτι τι στὰ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ, κ' ἂν μποροῦσε νὰ τὸ κάνῃ σ' ἐκεῖναις, ἤθελε τὸ φιλοτιμηθῆ βέβαια» καὶ ἀκόμα ὁ Καταρτζῆς ἀποφαινεται: «Ὁ Βολταῖρ... μὲ λόγῳ πού πῶς συντυχαίνει [=μιλάει] κατὰ τῆς δεισιδαιμονίας, ἦταν ἓνας ἄκρος δεισιδαίμων εἰς τὴν ἀσέβεια».¹

Στὸ ἴδιο ὡστόσο δοκίμιό ὁ Καταρτζῆς γράφει: «Μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγκοι πῶς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα», κατηγορία πού, σύμφωνα μὲ τίς ἔρευνες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ,² προερχόταν ἀπὸ τὸν Βολταῖρο. Σὲ ποιὸ ὅμως ἔργο τοῦ Βολταίρου διατυπώθηκε αὐτὴ ἡ κατηγορία; καὶ γιὰ τὸ Κ

1. Βλ. τὰ ἀντίστοιχα χωρία Δημήτριος Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1970, σ. 55 καὶ 61.

2. «Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μοτίβα τῆς Συμβουλῆς, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐθνότητος, ἔχει τὴν ἀφετηρία της σὲ μία γνώμη τοῦ Βολταίρου τῆς ὁποίας ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναίρεση», Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δ. Καταρτζῆς, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. 60' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σ. 237].

ταρτζής που, όπως είδαμε, δεν ήταν φειδωλός στους έναντίον του Βολταίρου χαρακτηρισμούς, δεν τον κατονομάζει αλλά αναφέρεται γενικά «στους Φράγκους»; Η Ικανοποίηση των δύο αυτών desiderata αποτελεί τὸ στόχο αὐτοῦ τοῦ μελετήματος.

II

«Ce mot de *patrie* sera-t-il bien convenable dans la bouche d'un Grec, qui ignore s'il y eut jamais un *Miltiade*, un *Agésilas*, et qui sait seulement qu'il est l'esclave d'un janissaire, lequel est esclave d'un aga, lequel est esclave d'un bacha, lequel est esclave d'un vizir, lequel est esclave d'un patisha que nous appelons à Paris le *Grand Turc* ?». Αὐτὴ εἶναι ἡ φράση ποὺ ἐνόηλεσε τὸν Καταρτζή καὶ θέλησε νὰ δώσει μιὰν ἀπάντηση, νὰ ὑπερασπιστεῖ τοὺς Ρωμιούς χριστιανούς ποὺ ζοῦσαν μέσα στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Τὸ παράθεμα μᾶς τὸ δίνει ὁ Δημαράς, δίχως ὅμως νὰ δηλώσει τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου στὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε.³

Τὴ φράση αὐτὴ τὴ βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιευμένη στὸ ἔργο *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, ἀνώνυμο ἔργο τοῦ Βολταίρου ποὺ ἐκδόθηκε σὲ ἑννέα τόμους στὴ Γενεύη ἀπὸ τὸ 1770 ὠς τὸ 1772. Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περιέχεται στὴν «Section première» τοῦ λήμματος «Patrie» ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν ὅγδοο τόμο, ὁ ὁποῖος φέρει χρονολογία: M. DCC. LXXI [1771].

Ἡ φράση ὅμως αὐτὴ δὲν δημοσιεύτηκε μόνο στὸ ἔργο ποὺ εἶχε τὸν πιὸ πάνω τίτλο ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερη ἔκδοση τοῦ *Dictionnaire philosophique* τοῦ ἴδιου συγγραφέα. Ἄς δοῦμε ἀναλυτικότερα τὰ σχετικὰ μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς γρίφους τῆς ἐργογραφίας τοῦ Βολταίρου.

III

Τὸ ἔργο *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, ἐκδόθηκε, ὅπως εἴπαμε, ἀνώνυμος στὴ Γενεύη, σὲ ἑννέα τόμους, ἀπὸ τὸ 1770 ὠς τὸ 1772.

3. Τὸ παράθεμα τὸ δίνει ὁ Δημαράς σὲ ἕνα δημοσίευσμά του ποὺ γνώρισε περιορισμένη κυκλοφορία: τὸ παρουσιάζει στὶς σημειώσεις ποὺ προσέθεσε ὅταν κυκλοφόρησε σὲ ἀνάτυπο ἢ Εἰσήγηση καὶ ἡ ἐκλογὴ κειμένων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Καταρτζή ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ (χωρὶς σημειώσεις) στὸ περιοδικὸ *Ἐποχές*, τχ 12 (Ἀπρίλιος 1964), 88–104. Στὸ ἀνάτυπο, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζή. Μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο “Γνώθι σαυτόν”», ἔχουν προστεθεῖ «Παραπομπές καὶ Σημειώσεις». Τὸ παράθεμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει δημοσιεύτηκε στὴ σ. 38 τοῦ ἀνατύπου. Ἐδῶ τὸ παραθέτω ἀκριβῶς ὅπως τὸ δημοσίευσε ὁ Βολταῖρος.

Στὸ μεταξὺ ὁ Βολταῖρος εἶχε δημοσιεύσει, τὸ 1764 σὲ πρώτη ἔκδοση, τὸ ἔργο του *Dictionnaire philosophique portatif*, ἔργο στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε λῆμμα ἀφιερωμένο στὴν ἔννοια τῆς («Πατρίδας»), δίχως ὅμως νὰ περιέχει ὅσα ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο γνώρισε, ὅσο ζοῦσε ὁ Βολταῖρος καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1770, πολλές ἐπανεκδόσεις ἀλλὰ τέσσερις πραγματικά νέες ἐκδόσεις, ἀφοῦ σὲ αὐτὲς ὑπάρχουν προσθῆκες νέων λημμάτων καὶ κάποιες ἀλλαγές.⁴ Σὲ καμιά ὅμως ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχει τὸ χωρίο ποὺ ἐξετάζουμε.

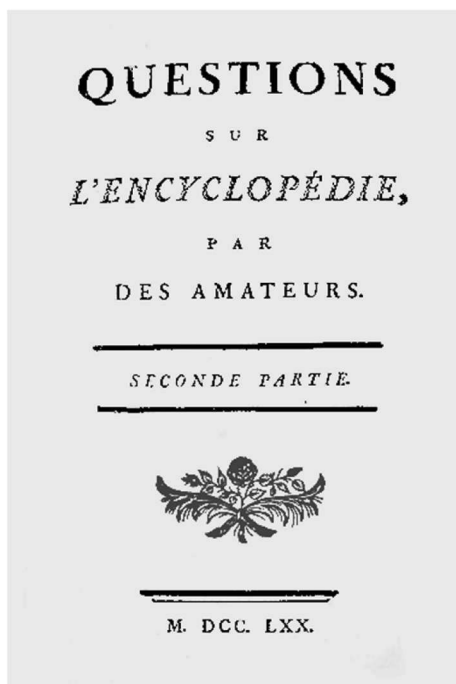
Στὴν πρώτη ὥστόσο μεταθανάτια ἔκδοση τῶν («Ἀπάντων») τοῦ Βολταῖρου, ὁ ἐκδότης θεώρησε χρήσιμο νὰ ἐντάξει στὰ οἰκεία λήμματα τοῦ *Dictionnaire philosophique*, ποὺ ἐκδιδόταν πιά στὴν ὀριστική του μορφή, ὅ,τι σχετικὸ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Βολταῖρος. Ἔτσι τὸ λῆμμα («Patrie») τὸ διέκρινε σὲ τρεῖς «sections»: στὶς δύο πρῶτες ἐνέταξε ὅσα ὁ Βολταῖρος εἶχε δημοσιεύσει γιὰ τὸ θέμα στὸ ἔργο του *Questions sur l'Encyclopédie* καὶ σὲ μιὰ τρίτη περιέλαβε ὅ,τι εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ «Φιλοσοφικὸ Λεξικόν». Πραγματικά, τῆ φράση ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει τῆ βρίσκουμε δημοσιευμένη στὸν τεσσαρακοστὸ δεῦτερο τόμο τῶν *Œuvres complètes de Voltaire* ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1784, καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἕκτο τόμο τοῦ *Dictionnaire philosophique*. Τὸ κείμενο τοῦ λήμματος («Patrie») τὸ βρίσκουμε στὶς σ. 262–269 καὶ τὸ χωρίο ποὺ μελετοῦμε εἶναι δημοσιευμένο στὴ («Section première») τοῦ λήμματος.

Τὸ *Dictionnaire philosophique*, ἔτσι ὅπως ἀυξήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῶν («Ἀπάντων») τοῦ Βολταῖρου, γνώρισε μιὰ νέα ἔκδοση στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1789 σὲ ὀκτὼ τόμους —ἐναντι τῶν ἑπτὰ ποὺ εἶχε στὴν ἔκδοση τῶν («Ἀπάντων»). Στὴν ἔκδοση αὐτὴ τὸ λῆμμα («Patrie») τὸ βρίσκουμε δημοσιευμένο μὲ τὴν ἴδια διάταξη στὸν ἔβδομο τόμο στὶς σ. 84–91 καὶ τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ σ. 86.

IV

Τὸ δεῦτερο θέμα ποὺ τίθεται εἶναι νὰ ἐντοπίσουμε ἀπὸ ποῦ ἄντλησε τὸ χωρίο ὁ Καταρτζής, ἀπὸ κάποια ἔκδοση τῶν *Questions sur l'Encyclopédie* ἢ ἀπὸ τὸ *Dictionnaire philosophique*, ἔτσι ὅπως διαμορφώθηκε στὴ μεταθα-

4. Βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ τὴν Εἰσαγωγικὴ μελέτη τῆς Christiane Mervaud, *Le Dictionnaire philosophique de Voltaire* στὴν ἔκδοση τοῦ «Φιλοσοφικοῦ Λεξικοῦ» στοὺς τόμους 35–36 τῶν *Œuvres complètes de Voltaire*, Ὁξφόρδη 1994. Τὰ ἑπτὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς μελέτης αὐτῆς ἐκδόθηκαν καὶ σὲ αὐτοτελὲς δημοσίευμα (Παρίσι–Ὁξφόρδη 1994) στὸ ὁποῖο καὶ ἐδῶ παραπέμω, σ. 31–42 καὶ 173–176.

Ἡ σελίδα τίτλου ἑνὸς τόμου ἀπὸ τὴν α' ἔκδοση

νάτια ἔκδοση τῶν («Ἀπάντων») του; Στὴν πρώτη περίπτωση *terminus post quem* γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Καταρτζῆ εἶναι τὸ 1771, ἐνῶ γιὰ τὴ δεύτερη τὸ 1784. Τὸ ἐρώτημα δὲν ἔχει θεωρητικὸ μόνον ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ πρακτικὸ, καθὼς ἡ ἀπάντησή του μπορεῖ νὰ προσφέρει κάποιον ἐσωτερικὸ τεκμήριο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Καταρτζῆ «Συμβουλὴ στοὺς νέους», ἀφοῦ σὲ αὐτὸ εἶναι διατυπωμένη ἡ ἀντίδρασή του στὰ ὅσα ὑποστήριζαν ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων («μερικοὶ Φράγκοι»).

Θυμίζω πὼς τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ἔχει καταλήξει ἡ σύγχρονη ἔρευνα γιὰ τὸ χρόνο σύνταξης τοῦ ἔργου τοῦ Καταρτζῆ «Συμβουλὴ στοὺς νέους» εἶναι τὸ ἀκόλουθο: στὴν ἀρχικὴ του μορφή τὸ ἔργο θὰ πρέπει νὰ συντάχθηκε γύρω στὰ 1783, καθὼς ὅμως δὲν δημοσιεύτηκε, ἔτυχε δεύτερων φροντίδων ἀπὸ τὸ συγγραφέα του καὶ τὸ κείμενο τοῦ δοκιμίου ποὺ ἔφτασε ὡς ἐμᾶς εἶναι αὐτὸ τὸ ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὸ συγγραφέα κείμενο καὶ ὄχι ἐκείνο τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ δοκιμίου. Δεῖγμα αὐτῶν τῶν δεύτερων φροντίδων εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ 1783 μιᾶς σκέψης τοῦ

Montesquieu που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1796.⁵ Ἀποτελοῦν ἄραγε ἓνα ἀκόμα δεῖγμα καὶ τὰ σχετικά μὲ τὸν Βολταῖρο;

Νομίζω πὼς ὄχι. Ἡ ὑποστήριξη τῆς θέσης ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ ὅτι οἱ Ρωμιοὶ χριστιανοὶ συγκροτοῦν μιὰ δική τους «πολιτικὴ κοινωνία», ποὺ ζεῖ στὸ πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχικά ὑλικά ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ οἰκοδομήσει τὸ δοκίμιό του. Τὸ κεντρικὸ ἄλλωστε θέμα τοῦ δοκιμίου τὸ ὁποῖο ἐξαγγέλλεται καὶ στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου, «Συμβουλὴ στοὺς νέους πὼς νὰ ὠφελοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτονται ἀπτὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποιὰ νὰ ἴναι ἢ καθ' αὐτὸ τους σπουδῆ», αὐτὴ τῆ θέσης θέλει νὰ ὑποστηρίξει καὶ νὰ τὴν ὑπηρετήσῃ. Κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου πρὶν ἀπὸ τὸ 1783, προτοῦ συγκροτήσῃ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ δοκιμίου του, καὶ πὼς εἶχε ὑπόψη του κάποια ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν *Questions sur l'Encyclopédie*, καὶ ὄχι τὴν ἐμπλουτισμένη ἐκδοσὴ τοῦ *Dictionnaire philosophique*, ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε, ὅπως εἴπαμε, στὰ 1784. Στὸ ἔργο ἄλλωστε θὰ πρέπει νὰ ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα, τῆς ὁποίας ἦταν θαυμαστής.⁶ Ἐκεῖ λοιπὸν στὶς ἀναγνώσεις του, συνάντησε τὸ λῆμμα «Πατρίδα», τὸν ἐξόργισαν ὅσα γράφονταν γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του καὶ ἀποφάσισε νὰ δώσει μιὰν ἀπάντησή.

Ἐπάρχει ὥστόσο ἓνα ἀκόμα θέμα ποὺ πρέπει τουλάχιστον νὰ τὸ θέσουμε. Γιατί ὁ Καταρτζῆς γράφει ὅτι «μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγκοι πὼς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα» καὶ ὄχι «μᾶς κατηγορεῖ ὁ Βολταῖρ πὼς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα», ἀφοῦ τὸ ὄνομά του τὸ ἀναφέρει ρητὰ σὲ τρία ἄλλα σημεία στὸ ἴδιο δοκίμιο;⁷ Πολλὲς ἀπαντήσεις μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν τὴν ἀκόλουθη ὥστόσο τὴν θεωρῶ ἀρκετὰ πειστικὴ. Ὁ Καταρτζῆς δὲν γνώριζε ὅταν ἔγραφε τὸ δοκίμιό του, στὰ 1783 περίπου, ποιὸς ἦταν ὁ πραγματικὸς συγγραφέας τοῦ ἔργου στὸν ὁποῖο ἀπαντοῦσε. Θυμίζω ὅτι τὸ ἔργο κυ-

5. Βλ. τὰ νεότερα πορίσματα στὴν ἀνακοίνωσή μου «Καταρτζῆς καὶ Montesquieu. Νεότερα στοιχεῖα», ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση ποὺ ὀργάνωσε ὁ Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὴ Μνήμη Ἀλκίῃ Ἀγγέλου, Θεσσαλονίκη 3-6 Ὀκτωβρίου 2002. Τὰ Πρακτικά δὲν ἔχουν ἀκόμα δημοσιευτεῖ· βλ. πάντως τὸ κείμενο ἐκεῖνο, ἐμπλουτισμένο μὲ νεότερα στοιχεῖα, στὸ Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, *Γιὰ τοὺς Φαναριῶτες. Δοκιμὲς ἐρμηγείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003, σ. 155-166.

6. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, Δ. Καταρτζῆς, *Δοκίμια...*, σ. 60' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 197-198].

7. Βλ. τὶς ἀναφορὲς καὶ τὶς σχετικὲς παραπομπὲς στὴ σημείωση 1.

κλοφόρησε στην άρχη άνωνύμως και άργότερα άποκαλύφθηκε ότι εΐναι πρό-
νημα του François-Marie Arouet· στην έπιγραφή μάλιστα του έργου ώς
συγγραφείς του έμφανίζονται περισσότεροι του ένός: *Questions sur l'Encyclo-
pédie, par des amateurs*. Άν δεχτούμε αύτή τήν έρμηνεία, μπορούμε νά
δικαιολογήσουμε γιατί ό Καταρτζής χρησιμοποιεΐ πληθυντικό άριθμό
(«Μᾶς κατηγοροῦν μερικοί Φράγκοι») και νά ένισχύσουμε τήν ύπόθεση ότι
χρησιμοποίησε μία άπό τις πρώτες εκδόσεις του έργου και όχι εκείνη του
Dictionnaire philosophique στή μορφή που πήρε άπό τó 1784 και ύστερα.

Όσον άφορᾷ τήν άπορία που εΐχε εκφράσει τó 1974 ό Δημαράς: «τί
εΐχε διαβάσει [ό Καταρτζής] άπό τόν Βολταΐρο;»⁸ για νά άπαντήσει ό ΐδιος
πως θά πρέπει νά θεωρήσουμε πως εΐχε διαβάσει τó *Essai sur les mœurs*,⁹
σήμερα μπορούμε νά δώσουμε και έναν άλλο τίτλο: τó έργο *Questions sur
l'Encyclopédie* —σημειώνοντας συγχρόνως πως, πιθανότατα, δέν γνώριζε
τήν έποχή που τó διάβαζε τήν ταυτότητα του συγγραφέα του.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

8. Κ. Θ. Δημαράς, Δ. Καταρτζής, *Δοκίμια...*, σ. λς' [= *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 199].

9. *Στό ίδιο*, σ. πδ' σημ. 1 [= *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 502].